

Дарко НИКОЛОВСКИ

ПРИЛОГ КОН САКРАЛНОТО НАСЛЕДСТВО ОД ПОСТВИЗАНТИСКИОТ ПЕРИОД ВО ОПШТИНА ГРАДСКО

Клучни зборови: *црквите Св. Спас во с. Ногаевци, Св. Троица с. Убого, Св. Троица с. Подлес, Градско, поствизантија*

Апстракт: *Во трудот акцент е ставен на поствизантиското творештво од трите цркви Св. Спас во с. Ногаевци, Св. Троица с. Убого и Св. Троица с. Подлес во општината Градско кои во текот на XIX век и подоцна биле обновени, со што се изгубени значаен дел од автентичните содржини. Во оваа прилика се истакнати содржините и нивните специфики кои сведочат за поствизантиското наследство во архитектурата, ѕидното сликарство и иконописот во овие три цркви.*

Во општина Градско се сочувани неколку поствизантиски цркви со делумно сочувано ѕидно сликарство, кое сведочи за непрекинатите творечки активносите во повардарскиот регион: црквата Св. Никола во с. Уланци, Св. Спас во селото Ногаевци, Св. Троица с. Убого, Св. Троица с. Подлес и Св. Атанасие с. Свеќани. Генерално за црквите од поствизантискиот период во општина Градско е заедничко што истите биле обновени во периодот на XIX век, кога за потребите на верниците овие мали цркви биле видно проширени, било со рушење на западниот ѕид или пак со додавање на дополнителни простории кон запад. Во овие градежни зафати (но за жал и во оние кои се случуваат во понов период од страна на црковните одбори) била видоизменета архитектурата, а воедно пострадал и поголемиот дел од автентичниот живопис и иконопис во црквата. Како осамен спомен на оригиналниот опус/изглед на црквите останал единствено олтарниот простор во кој, во поголема или помала мера, е сочувано автентичното сликарството и градежниот опус на апсидата на источната фасада од поствизантискиот период.

Во изминатиот период претставена е црквата Св. Никола во с. Уланци со своите содржини.¹ Во

¹ Д. Николовски, *Црквата Св. Никола во с. Уланци, Градско*, Патримониум.мк 11, бр. 16, Скопје 2018, 305-326.

оваа прилика ќе се осврнеме на поствизантиските содржини во црквите Св. Спас во селото Ногаевци, Св. Троица с. Убого, Св. Троица с. Подлес.

Црквата *Св. Троица во село Убого*, општина Градско, во основа е мала еднокорабна градба со висока тристрана апсида на исток (Сл. 1) и трем на западната страна (Сл. 2). Црквата е ѕидана со делкан камен, а двосливниот покрив бил покриен

1. Западен изглед на црквата Св. Троица во село Убого

2. Југоисточен изглед на црквата Св. Троица во село Убого

со камени плочи. Црквата денес е со паднат покрив, а од тремот во елевација делумно е сочуван само северниот ѕид на кој се сочувани вградени правоаголни камари. Единствениот влез е од западната страна, преку правоаголен портал оформен со делкан камен во горниот носечки дел, со патронска ниша над него. Во длабоко оформената ниша во која фрагментарно е сочуван боен слој, во горниот полукружен лак се препознава дел од насликаниот крст поставен на постамент и флоралната декорација која течела на страничните ѕидови на арката.

Во наосот ѕидното сликарство било пресликано во XIX век, но поради изложеност на атмосферски влијанија е во голема мера оштетено до мерка на непрепознатливост на фигурите и сцените. (Сл. 3) Од оригиналниот боен слој, кој припаѓа на 17 век, единствено е сочуван во апсидата на источната страна. (Сл. 4) Во конхата на апсидата е насликана допојасна претстава на Богоро-

дица со малечкиот Христос во медалјон на градите. *Богородица* ⲙⲣ̅ ⲉⲗ̅ ...Ⲛⲉ̅..² е насликана со широко раширени раце од типот *Знамение*³, облечена во цинобер мафорион и златен ореол овичен со тенка двојна линија во црвена и бела боја. Богородица носи сина сирииска подкапа, а на мафорионот

² Според двете сочувани букви од натписот/легендата би можело да се протолкува како Богородичиниот епитет Овоплотување/Отелотворение (ⲪⲱⲠⲪⲱⲚⲉ) како што е примерот во Слимничкиот манастир (В. Поповска-Коробар, *Ѕидното сликарство во црквата на Слимничкиот манастир*, Патримониум.МК 13, Скопје 2015, 218)

³ Иконографскиот образец на мајката и синот со клипеон на градите насликани допојасно, каде мајката со раширени раце и отворени дланки е во моление за спас на светот, е еден од најраспространетите типови на ликовно претставување на Богородица со младенецот во поствизантиските цркви (М. Татић-Ђурић, *Икона Богородице Знамења*, ЗЛУ 13, Нови Сад 1977, 3-23).

3. Поглед кон источната страна во наосот на црквата Св. Троица во село Убого

4. Апсида во олтарот на црквата Св. Троица во село Убого

и се насликани три ѕвезди, една на челото и двете на рамената (алузија на Витлеемската ѕвезда; со идеја да се потцрта девственоста на Богородица пред, по време и по зачетието на Христос; симбол на Света тројица). Младенецот Христос IC XC , е сместен во кружен медалјон на сина затворена заднина заокружен со светлосна широка кружница. Насликан е како со десната рака благословува а во левата држи затворен свиток. Облечен е во син хитон и розеникав химатион. Во златниот ореол впишан му е крст со ознаките O W H (Исход III, 14). (Сл. 5)

Во првата зона на апсидата е насликана композицијата *Литургиската служба на архијереите на Христос Агнец*. Централно во апсидата над правоаголната ниша насликан е *Христос дете* IC XC , поставен на патена и прекриен со аер и ѕвезда. Претставата е прекриена со вар, освен фрагментарно во горната половина на Агнецот. Во службата чинодејствуваат четворица архијереи свечано облечени во полиставриони и бели омофори аплицирани со крупни крстови со отворени свитоци во рацете. Од северната страна прв

5. Богородица со Христос, апсида во олтарот на црквата Св. Троица во село Убого

6. Св. Василиј Велики и св. Григориј Богослов, Литургиската служба на архијерите на Христос Агнец, апсида во олтарот на црквата Св. Троица во село Убого

7. Св. Јован Златоуст и св. Кирил, Литургиската служба на архијерите на Христос Агнец, апсида во олтарот на црквата Св. Троица во село Убого

приоѓа св. Василиј Велики СΤΗΨ ΒΑΣΙΛΗΨ со отворен свиток во рацете кој е прекриен со вар во голема мера ϷΤ../ Ϸ../ VϷ../ N../ N../ XK../ Зад него приоѓа св. Григориј Богослов (CΤΗΨ ΓΡΗΓΟΡVϷ ΒΟΓΟCΛΟΒΨ со отворен свиток во рацете ϷΖVΟ/ ΝϷCΤ(Ϸ)Η/ ΝΟCΗ/ ΛV-ΘΟC/ ΜΑΚ/ ΡΗΖϷ/ Ν.⁴ (Сл. 6) Од јужната страна кон Агнецот прв пристапува св. Јован Злато-

уст СΤΗΨ CΛΑΤΟΧCΤΑ чиј текст е прекриен со вар: ../ ..ΟΤ/ ...Α/ ΑΓΗ/ ΑCΑΧ/ ΡΑΝ. По него следува св. Кирил⁵ CΤΗΨ ΚΥΡΗΛϷ со отворен свиток и текст ΑΝΤV/ ΛΑΒΨ/ CΟCΟ/ ΝΕΛϷ/ VCON/ΚϷ.⁶ (Сл. 7)

⁴ Ἄξιόν ἐστιν ὡς ἀληθῶς, μακαρίζειν σε τὴν Θεοτόκον, τὴν ἀεμακάριστον καὶ παναμώμητον, καὶ Μητέρα τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. / Достојно е навистина блажена да те нарекуваме, Богородице, секогаш блажена и пренепорочна, и мајка на нашиот Бог.. (Προσχητῶρ, Ἄξιον ἐστὶν (Μεγαλυνάρια τῆς Παναγίας). Достојно ест (грчки: Ἄξιον ἐστὶν, црковнословенски: Достойно ёсть) е славопој посветен на Богородица, кој на чудесен начин му бил богооткриен од страна на архангелот Гавриил на еден монах - послушник, во светогорскиот скит посветен на

Успението на Пресвета Богородица во близина на манастирот Пантократор.

⁵ Претставата на Кирил Филозоф во Убого и во блиската велешка црква Св. Ѓорѓи во Црквино ја учила Д. Барциева, в.: Д. Барциева, *Претставата на св. Кирил Филозоф во црквата во с Црквино*, Културен живот 2-3, Скопје 1994, 40, заб.6. За ликовните претстави на овој словенски просветител, со локален карактер, но распространет и надвор од територијата на Охридската архиепископија види кај Ц. Грозданов, *Портрети на светители од Македонија од IX-XVIII век*, Скопје 1983, 17-38 (за св. Кирил Филозоф), 145-159.

⁶ Ἀνταβού, σώσον, ἐλέησον καὶ διαφύλαξον ἡμᾶς, ο

8. Североисточен изглед на црквата Св. Спас во селото Ногевци

9. Јужен изглед на црквата Св. Спас во селото Ногевци

Што се однесува до стилско-ликовните одлики и потеклото на зографите, од ова делумно сочувано сидно сликарство во Убого, за кое немаме директни аналози, би можело да се приклучи кон линотопско-костурскиот круг на патувачки зографи од крајот на 16 век и почетокот на 17 век кои во подолг период биле присутни на пошироката територијата на Македонија.

За ликовната обработка на ликовите се употребуваат основни тонови светол и потемен окер,

Θεός, τη ση χάριτι. Заштити, спаси, помилуј и запази нè, Боже, со Твојата благодат. (*Божествената Литургија на Свети Јован Златоуст со Света Тајна Крштење и Миропомазание*). Текст со истата содржина е испишан на свитокот на св. Григориј кој учествува во Литургиската служба на архијереите во олтарот на црквата Св. Ѓорѓи во с. Ѓузумелци, в.: Д. Николовски, *Црквата Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци, Свети Николе*, Патримониум.мк 12, бр. 17, Скопје 2019, 218, заб.19.

со линерано истакнување, косата и брадите се главно кафено-седи целини кои се оформуваат со шрафирање во посветли тонови. Ликот на Богородица е посебно успешен, што значи дека во изработката зографот вложил повеќе труд со што го облагодарил со поширока тонска градиција и бели оживки. Легендите се црковнослевенски а натписите на отворените свитоци се испишани со грчки алфавет, што е уште една одлика на овие патувачки работилници чии текстови често ги испишувале двојазично.

*Црквата Св. Спас во селото Ногевци*⁷, општина Градско, претставува правоаголна еднокорабна градба која на исток има плитка тристрана апси-

⁷ Селото *Ногевци* за првпат се споменува во турски пописен дефтер од XV век од 1455 кога тоа било македонско христијанско село, кое како тимар било во посед на Хошкадем, кој бил субашија на јуруците и

10. Поглед кон источната страна во наосот на црквата Св. Спас во селото Ногевци

да. (Сл. 8) Покривот е на две води, денес од керамида. (Сл. 9) Градена е од кршен камен и варов малтер. Внатрешноста на наосот на црквата во поново време била комплетно обновена при што сите сидови се малтерисани и варосани, иако според увидот на поранешните екипи на РЗСК во олтарниот простор имало фрагмент од живопис од поствизантискиот период. Црквата била обновена во првата половина на XIX век, судејќи според една икона од иконостасот датирана од 1839 г. и друга во депото на галеријата на катот од 1847 г.

Во црквата се влегува од западната страна преку камен портал лачно засведен над кој е патронската ниша денес пресликана со ново сликарство. Прозорските окна, сочувани само на јужната сид, се мали правоаголни отвори заградени со железни решетки. Над апсидата, на источниот забат,

учествувал во војна, а потпаѓало под Велешкиот вилает (Методија Соколки, (1973). *Турски документи за историјата на македонскиот народ*. II. Скопје: Архив на Македонија. стр. 47–48.). Ногаевци во 1445 г. Имало 25 семејства, 5 неженети и 1 вдовица; во 1467/68 г. имало 47 семејства, 2 неженети и 2 вдовици; во 1481/82 г. 50 семејства и 7 вдовици; во 1519 г. – 65 семејства, 7 неженети и 7 вдовици; во 1544/45 г. – 79 семејства, 7 неженети и 2 вдовици; во 1568/69 г. – 58 семејства и 60 неженети - А. Стојановски, Д. Ѓорѓиев, *Населби и население во Македонија - XV и XVI век*, Скопје 2001, 153. Селото се наоѓа на левиот брег на реката Вардар, во северниот дел на општина Градско и 19 км до Велес, в.: Митко Панов, *Енциклопедија на селата во Република Македонија: географски, демографски, и аграрни обележја* (изд. I.), Патрија, Скопје 1998, 216.

карактеристична е плитката ниша за која може да се претпостави дека била автентична од поствизантискиот период и живописана додека денес е варосана при последната обнова на црквата. Во поново време кон западната страна на црквата доградена е правоаголна трпезарија. (Сл. 10)

Рамната таваницата во наосот е затворена со штици декорирани со мали крстови во сина и црвена боја. Во наосот на западната страна се наоѓа дрвена галерија на кат додека на исток олтарот е издвоен со двокатна иконостасна преграда.

Во црквата се депонирани поголем број на икони од различни периоди (регистралирани икони бр. 8951-8991). За поствизантискиот карактер на црквата сведочат иконописни дела кои веројатно биле дел од оригиналниот иконостас пред обновата во XIX век. Од автентичниот иконостас денес се сочувани *Царските двери*, (рег. бр. 8980, дим. 103x29x3,5) и престолна икона со претставата на *Исус Христос* (рег. бр. 8982, дим. 73x43x3).⁸

Царските двери (Сл. 11) се целосно насликани без резбани партии, а во правоаголните паноа насликана се, во цел раст, на северното крило, претставата на архангелот *Гаврил* Г а на јужното

⁸ Бидејќи се работи за две дела кои се очигледно изработени од различни зографи и во различен период, можно е да припаѓале и на иконостасите од други храмови. Во таа насока е сведочењето на членовите од црковниот одбор на црквата кои паметат дека голем број од иконите кои се депонирани во црквата се донесени од соседните цркви, како што е на пример блиската разурната црква во село Убого.

11. Царски двери, црква Св. Спас во селото Ногевици, крајот на 16 и почетокот на 17 век

Богородица БЛАГОВЕ / ШЕТЕИИЕ од композицијата Благовештението. Архангелот Гаврил е претставен како со десната рака ја благословува Богородица а во левата држи долг вретенаст скиптар со расцветан крин на крајот. Тој е облечен во црвен хитон и темнозелен химатион со отворени темнокафени крилја поставен на црвена заднина. Во кадриците на косата врзани се бели панделки кои завршуваат во обликот на бројот осум. Богородица на спротивното поле, на темнозелена заднина, насликана е во цел раст као стои пред трон без наслон. Облечена е во син химатион украсен по рабовите со златна орнаментирана лента и темнокармин химатион. Таа со десната отворена рака во која низ нејзините прсти е проврвен свилениот конец од вретенето, е во знак на изнедаденост од благата вест, а во левата држи клупче конец во црвена боја. Тронот пред кој стои Богородица е украсен со бисерни апликации, а на него се поставени две јастучници во црвена и сина боја. Од горниот лев агол, од сегмент на небо, преку тризрака светлина се спушта Св. Дух во облик на бел гулаб кон нимбот на Богородица.

Во полукружната завршница од царските двери, насликани се двајцата цареви и пророци облечени во свечени одежди - туники бордирани со бисери, опашани со појаси, наметки и со трикраки затворени круни на главите.⁹ Над архангелот Гаврил, насликана е допојасната претстава на пророкот Соломон ПРЪРКЪ СОЛОМОНЪ кој во десната рака држи отворен свиток со текст: М..ГНЕ / ДАЩЕРН / СЪТВОРН / ШЕ-СНАХ / СВОЕ¹⁰ додека со десната покажува кон небесата. Над Богородица е насликан пророкот Давид ПРЪРКЪ ДЪВІД со отворен свиток и текст во десната рака: СЛНШН / Д.ШНН / НЪНЖДЪ / НПРЕКЛОН / УХО ТВОЕ.¹¹ Иако секогаш постојат отстапки,¹² вообичаената иконографија за овој простор е на северното крило со архангел Гаврил да се сликаат пророкот, царот и првосвештеникот Соломон, додека на јужното крило, како пандан на Богородица се насликани пророкот, царот и првосвештеникот Давид. Ова е објаснето во Евангелието на Матеј, во кое Христос се јавува како

⁹ Појавата на пророците Давид и Соломон над претставата на Благовештението, на царските двери се јавува редовно дури од почетокот на XVI век (М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњеveковни дуборез*, 122).

¹⁰ »Многу жени добродетелни имало, многу од нив стекнале богатство и сила, но ти ги надмина сите« (*Изреки 31, 29*) М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Београд 2002, 199, 539; cf. Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд 1993, 99.

¹¹ Чуј, ќерко, види, приклони го увото свое: заборавај го твојот народ и домот на таткото твој! (Псалми 44, 10)

„син Давидов“ (1.1), додека Богородица „ќерка Давидова“. Од домот Давидов произлегува Христовото генеолошко стебло и се потенцира улогата на Богородица и на нејзините предци (Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, 96-97; Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 48-49.). Според Ерминијата на Дионисиј Фурнографиот се препорачува на Давидовиот свиток да се испишува текст од (Пс. 44 (45), 10) и на свитокот на цар Соломон цитат од Изреки (31, 29).¹³ Првиот ерусалимски ракопис (1566) и Ерминијата на фамилијата Зографски (1728), исто така препорачуваат Благовештението да биде придружувано од пророкот Давид со цитат *слишы дѣщи и виждѣ и приклони оухо твоѣ* (Псалми 44, 10) а кај Соломон *многѣ дѣщерѣ створи хъ оу силоу ты же прѣвѣзѣде всакоу* (Изреки 31, 29).¹⁴

Ликовните карактеристики на портретите се овалната форма со крупни бадемасти очи потенцирани со кафеави сенки во облик на темни очила. Инкарнатот во основата е светлоокераст осенчан со бели оживки. Силниот нос и малите усни се потенцирани линеарно. Според стилско-ликовните карактеристики овој непознат зограф би го поставиле во периодот од крајот на 16 и почетокот на 17 век.

Единствената сочувана престолна икона од постариот иконостас е претставата на *Исус Христос ІС ХС. (Сл. 12)* Христос е насликан како со десната рака благословува, а во левата држи отворено евангелие со текст: ПРНД^е / ТЕ БЛСВЕ / НН СЦНА / ЕГОНАС / ЛЕДХН / ТЕУГО / ТО / ВАЌЕВА / МЫЦРСТВО / НБТО / ЕВАС / ЛУЖЕ / ННЕМ^р.¹⁵ Христос носи црвен хитон со златест клавиус на десното

¹² На Благовештението на царските двери од Шопско Рударе е насликан Давидовиот потомок Соломон над Богородица, додека над архангел Гаврил, пророкот Давид. Таков е случајот и со опожарените двери од манастирот Св. Јован Претеча/Продром, Слепче, Демир-хисарско, како и Благовештението од еден споменик од Митрополијата во Битола, в. М. М. Машниќ, *Три примероци на царски двери од кратовско-кумановскиот крај*. (Уметничка вредност, конзерваторска презентација, постконзерваторски статус), Патримониум. мк 3-4, 5-6 / 2008-2009, Скопје 2009, 73-74.

¹³ А. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*, εν Πετρούπολει 1909, 82.

¹⁴ М. Медић, *Стари сликарски приручници II*, Београд 2002, 199, 539; cf. Б. Тодић, *Грачаница, сликарство*, Београд, 1993, 99.

¹⁵ „Дојдете, благословени од мојот татко, и примете го во наследство Царството...“ (Матеј, 25:34, Судниот ден).

12. Икона на Исус Христос, црква Св. Спас во селото Ногевци, втора половина на 16 век

13. Икони на Исус Христос: а.) Византијскиот музеј во Костур, б.) манастирот Свети Јован Претеча во Слепче, в.) црквата Св. Никола у Топличкиот манастир во Демир Хисар, г.) Св. Јован Канео, д.) Полошки манастир.

раме и син химатион со бели набори. Во висина неговото рамо Христос е фланкиран со две допојасни претстави на архангелот Михаил $\text{O}\chi\ \text{M}\text{H}\chi$ и Гаврил $\text{O}\chi\ \text{Г}\text{A}\text{B}$ во кружни медалјони кои се во наклон кон Христос со покриени раце. Ореолот е позлатен и пунктиран по обемот на кружницата. Во внатешноста на ореолот, со паралелни црвени линии впишан е крст и сигнатурата $\text{O}\ \text{W}\ \text{H}$. Заднината е двобојна, горе портокалова, долу сина, со отпечатоси изведени од туфирана четка. Преслики се забележуваат во изведбата на неговата рака со која благословува.

Ликот на Христос е сликан со поставување на темна кафеава гама која постепено се осветлува со нијанси на окер и бели оживки. Карактеристична е изведбата на строгиот Христов лик преку издолжениот овален лик, со бадемасти очи потенцирани со ластовическо оцртување над веѓите, долгиот тенок нос и малите тенки усни. Косата е завиена на десната страна од вратот, а кратката брада е минуциозно изведена.

Стилските одлики во изведбата укажуваат дека овој зограф е близок до зографската работилница на Јован зограф од Грамоста¹⁶ и веројатно припаѓа на групата од неговите следбеници од втората половина на 16 век.¹⁷ Во оваа насока е и иконографскиот тип на Христос кој држи отворен кодекс, а другата рака, со која благословува, му е карактеристично прекриена со химатионот¹⁸ што

¹⁶ М. Машниќ, *Јован зограф и неговата уметничка активност*, Културно наследство 22–23 (1995–1996), Скопје 1997, 68–87.

¹⁷ В. Поповска-Коробар, *Зографи од кругот на Јован Теодоров од Грамоста околу средината на XVI век*, „На траговима Војислава Ј. Ђурића“ (примљено на скупу Одељења историјских наука 31. марта 2010. године), САНУ и МАНУ Београд 2011, 313–324.

¹⁸ За варијациите на овој иконографски тип на

ја воочил Цигаридас во делата на Јован Зограф од Грамоста.¹⁹ Цигаридас укажува на делата на Јован зограф, од овој иконографски тип, како што е иконата на Исус Христос од Византискиот музеј во Костур,²⁰ како и на други три примери, од кои две се наоѓаат во манастирот Свети Јован Претеча во Слепче во Демир Хисар (1534/5), а една, која инаку потекнува од црквата Св. Никола во Топличкиот манастир во Демир Хисар (1542/3), од збирката на Митрополијата во Битола, потоа Исус Христос Сотир (Црвен Христос) од Св. Јован Канео (Галерија на икони во Охрид)²¹ и престолната икона на Исус Христос од Полошки манастир.²² (Сл. 13)

Овој иконографскиот тип на Христос кој држи кодекс или свиток, а другата рака со која благословува му е карактеристично прекриена со химатионот, ја забележуваме и во делата на Јован зограф во Топлички манастир (наос) и кај неговите следбеници на сидното сликарство во скопскиот регион какви што се примерите во Андре-

Христа со примери (в.: Ν. Σιώμκος, *Εικόνες από το αρχικό τέμπλο του ναού της Υπαπαντής στη Θεσσαλονίκη. Ανασύνθεση ενός συνόλου του 16ου αιώνα*, ΔΧΑΕ 27 (2006) 322–324.). Се поврзуваат со престолната икона од црквата Свети Ѓорѓа (Грчки) у Венеција (почеток XIV века), в.: Μ. Chatzidakis, *Icons of Saint Georges, des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellenique de Venise*, Venise 1962, 4–6, бр. 1, сл. 1; *Byzantium. Faith and power (1261–1557)*, ed. Η. С. Evans, New York 2004, 505, бр. 37 (Μ. Georgoroulou).

¹⁹ Ефтимииос Н. Цигаридас, *Иконе из Костура сликара Јована из Грамосте*, Зограф 41 (2017), 172.

²⁰ Истомото, 178–179, сл. 1.

²¹ М. Машниќ, *Јован зограф и неговата уметничка активност*, 74–75, сл. 7, 11, 12.

²² В. Поповска-Коробар, *Белешки за иконостасот од црквата Свети Ѓорѓи Полошки*, Културен живот 1/97, Година XLII, Скопје 1997, 47–54, сл. 2.

а

б

в

г

14. Андреаш, Шишево, Кучевиште (фасада), Топлички манастир (наос), Фото В. Поповска-Коробар, Зографи од кругот на Јован Теодоров 319, сл. 5, 6, 7.

аш, Шишево, Кучевиште (фасада).²³ (Сл. 14) Што се однесува до иконата на Исус Христос од село Ногаевци ликовно најблизок пример наоѓаме кај престолната икона од црквата Св. Никола во Топличкиот манастир во Демир Хисар и нешто подоцнежната икона на Исус Христос од црквата Св. Никола Геракомија во Охрид. (Сл. 15)

Гробишната црква Св. Троица²⁴ во село Подлес²⁵ претставува еднокорабна градба со тристрана апсида на исток и затворен трем на западната

²³ В. Поповска-Коробар, *Зографи од кругот на Јован Теодоров*, 319, сл. 5, 6, 7.

²⁴ Според кажувања на селаните се верува дека црквата е градена/обновена во периодот од 1840 до 1850 година. Во 2001 година била извршена обнова на самата црква.

²⁵ Селото Подлес се наоѓа на крајниот југозападен дел од општината Градско на падините на планината Клепа (Митко Панов, *Енциклопедија на селата во Република Македонија: географски, демографски, и аграрни обележја* (изд. I.), Патрија, Скопје 1998, 238). Подлес припаѓало на Велешката нахија и во 1445 г. имало 58 семејства; во 167/68 г. 50 семејства; во 1519 –

15. Икона на Исус Христос од црквата Св. Никола Геракомија во Охрид

16. Источен изглед на црквата Св. Троица во село Подлес

17. Југоисточен изглед на црквата Св. Троица во село Подлес

страна. (Сл. 16) Покривот е двоводен, денес препокриен со салонитни плочи а во оригинал бил покриен со камени плочи за што сведочи покривот над апсидата. Црквата е ѕидана со кршен камен додека за потпокривниот венец над наосот и апсидата е употребен делкан камен. Еден тесен правоаголен отвор (лина) сместен во двојна полукружна ниша, има поставено на централниот дел

83 семејства; во 1528/29 г. 103 семејства; во 1544/45 г. 109 семејства и во 1568/69 г. 50 семејства (А. Стојановски, Д. Горѓиев, *Населби и население во Македонија - XV и XVI век*, Скопје 2001, 172). Според статистиката на Кнчев во 1900 година на селото живееле 820 жители (Кънчов, Васил. *Македонија. Етнографија и статистика*, Софија, 1900, стр. 182-183). Денес селото е иселено.

од апсидата, додека уште еден полукружен прозорец има на јужната страна. Порталот на јужната страна е полукружен, изработен од делкан камен. Пред влезот е поставен масивен полукружно профилиран мермерен столб, со врежани натписи на него, донесен од некој близок археолошки локалитет. Ваков мермерен столб има поставено и на северниот ѕид пред олтарната преграда.

Црквата според архитектурата и ѕидното сликарство во олтарот потекнува од поствизантискиот период. Следувала обнова во XIX век (1840-1850 г. ?) кога наосот бил проширен со рушење на западниот ѕид и кон него била припоена припратата при што се добила единствена долга правоаголна просторија. Тремот е додаден кон југозападната страна, а само од јужната страна е отворен и исфрлен понапред од линијата на храмот. (Сл. 17)

18. Поглед кон источната страна во наосот на црквата Св. Троица во село Подлес

Сидното сликарство после обновата од XIX век денес не е сочувано (премалтерисани се сидовите во обновата на црквата во 2001 година). Единствена трага од 19-вековниот живопис, со лош квалитет, сочуван е во патронската ниша над јужниот влез, со сцена на *Света Троица*. Во обновата на црквата во XIX век, рамната дрвена таваница неприкладно била поставена во висина на апсидата, со што е затскриена содржината од првобитниот полуобличест свод. (Сл. 18)

Од оригиналниот живопис од 17 век е сочувано единствено во конхата на апсидата, додека останатиот простор во црквата е целосно премалтерисан/варосан во текот на некоја нестручна обнова од страна на црковниот одбор. Во конхата на апсидата е насликана *Богородица* $\text{MP } \Theta\text{X}$ со малиот Христос пред себе, седната на масивен раскошно декориран дрвен трон со наслон на чија горна страна се поставени низа од токарени столпчиња. (Сл. 19) Богородица е облечена во син хитон и темноцрвен мафорион. Седи на долга јастучница, а нозете и се поставени на подножник (супеданеум). Малиот Христос со десната рака благословува, а во левата држи затворен свиток. Тој носи зелен хитон и златен химатион. Златните ореоли се обработени со бела тенка кружница. Нимбот кај младенецот е со впишан крст. Темносината заднина во средината е преполовена со зелена лента која е насликана зад тронот. (Сл. 20) Она што е посебно интересно во овој случај е запишаниот епитет покрај главата на Богородица со грчки алфабет:

Η ΒΟΗΘΙΑ / ΤΩΝ ΑΒΟΗΘΙΤΩΝ
(помагање на немоќниот)

Η ΕΛΠΙΣ ΤΩΝ / ΑΠΕΛΠΙΣΜΕΝΩΝ
(надеж на безнадежните)

Епитетот на Богородица „*Ελπίς τῶν ἀπλητισμένων*“, нотирани во Ерминијата на Дионисиј од Фурна,²⁶ не е често застапена како што се други нејзини епитети „*Ελπίς τῶν Χριστιανῶν*“ (надеж на христијаните / The Hope of the Christians), „*Πάντων Ἐλπίς*“ (Of Everyone Hope / Надеж на сите), „*Τῶν ἁμαρτωλῶν ἢ Ἐλπίς*“ (Of the Sinners the Hope / Надежта на грешниците) или само „*ἡ Ἐλπίς*“ (The Hope / Надеж).²⁷

Според проф. К. Калокирис²⁸ овој епитет е најверојатно испириран од Великиот молебен канон (параклис), дело на автократорот Теодор Дука Ласкар, во вториот тропар од седмата песна, каде што се чита: „...*ἀβοηθήτων δύναμις καὶ ἐλπίς ἀπλητισμένων*“²⁹ / „...на беспомошните сила и надеж на безнадежните“, што според М. Василики³⁰ е инспирирано од молитвата кон Богородица,

²⁶ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης*, ἐν Πετροπόλει 1909, 281.

²⁷ Ekaterini Kousoula, Alexandra Trifonova, *A Paleogeogean Icon of Virgin „Ἡ Ἐλπίς τῶν Ἀπλητισμένων“ from Thessaloniki*, Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 309, заб. 13.

²⁸ Κ. Καλοκύρης, *Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν*, Θεσσαλονίκη 1972, 37.

²⁹ *Ὁρολόγιον το Μέγα*, ἐκδ. Περιβόλι τῆς Παναγίας, Αθήνα 2002, σ. 541.

³⁰ Vassilaki, *Praying for the salvation*, 269, note 30.

19. Богородица со Христос, апсида во црквата Св. Троица во село Подлес

дело на Павле монах од манастирот Евергетиди, која се чита на Великото и Малото повечерие: „*ἡ τῶν ἀπηλπισμένων μόνη ἐλπίς καὶ τῶν πολεμουμένων βοήθεια*“³¹ / на безнадежните единствена надеж и на завојуваните помош.*

Дедикацијата на храмови со епитетот на Богородица *Ελπίς των Απελπισμένων* била ретка и всушност познати се само два споменика – црквата посветена на Богородица во Кумкапи во Константинопол (почеток на 15 век)³² и манастирот Богородица Пепелентисас, во близина на селото Кунина во Пелопонес.

За темата и појавата на епитетот на Богородица „*Ελπίς των Απελπισμένων*“ исцрпно е обработено во текстот на Е. Катерини и А. Трифонова каде што е обзданета палеолошката икона (14 век) Богородица Одигитрија од Солун со овој редок назив.³³ Во овој труд се извлечени сите дотогаш познати примери и е востановено дека овој Богородичен епитет, што се однесува на иконописот,

³¹ *Ωρολόγιον το Μέγα*, σ. 225.

³² S. Petrides, *Eglises Greques de Constantinople en 1652*, *Echos d'Orient* 4 (1901), 46. R. Janin, *La Geographie Ecclesiastique de l'empire Byzantin, I. Le siege de Constantinople et le Patriarcat Oecumenique, III. Les Eglises et les Monastères*, Paris 1969, 177. Μ. Μαυρίδης, *Βυζαντινοίαιόιστην Πόλη*, Αθήνα 1986, 121.

* Му се заблагодарувам на јеромонах Анатолиј Лазески од Бигорскиот манастир за стручните сугестии околу богословскиот аспект на оваа тема.

³³ Ekaterini Kousoula, Alexandra Trifonova, *A Paleologean Icon of Virgin "Η Ελπίς των Απελπισμένων" from Thessaloniki*, Ниш и Византија VII, Ниш 2009, 308-316.

првпат се јавува кон крајот на XII век, па сè до 15 век, кога има вкупно три примери: оловниот печат на мистикот Николас Фрагкопулос (крајот на 12 век), подоцна Богородица Параклиса од катедралата Фрајзинг во близина на Минхен во Германија (1235/1261 година, пресликана и обложена со опков на крајот на 14 век) и иконата на Богородица Гликофилуса од манастирот Ватопед на Света Гора (крајот на 14 - почеток на 15 век). Во поствизантискиот период појавата на овој Богородичен епитет е пофрекфентен каде примерите се пет икони до периодот од XV и XVI век, и уште пет подоцна во XVII-XVIII век: иконата на Богородица Страсна од Сараево во Босна (15 век)³⁴, иконата на Богородица Одигитрија од манастирот Симонопетра на Света Гора (крајот на 15 век)³⁵, икона на Богородица Одигитрија од манастирот Миртија во Ајтолоакарнанија (1491)³⁶, икона на Богородица Одигитрија од црквата Богородица во Хвар во Хрватска (15-16 век)³⁷, икона на Богородица Гликофилуса од црквата Богородица во Сплит, Хрватска (крајот на 15 – почеток на 16

³⁴ L. Mirković, *Starine stare crkve u Sarajevu*, *Spomenik* 65 (1936), 4, pl. VI, fig. 2

³⁵ К-Е. Плакоγιαννάκης, *Άγιον Όρος ο προμαχώνας της Ορθοδοξίας*, Θεσσαλονίκη 20032, 132, fig. 13α.

³⁶ Α. Παλιούρας, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα 1985, 151, εκ. 157.

³⁷ *Izložba nekoliko restauriranih umjetnina u restauratorskoj radionici Regionalnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Splitu*, Hvar 1979, fig. 2 (D. Domančić).

³⁸ С. Fisković, *Tri ikone u Splitu*, *ZLU* 11 (1975), 247, fig. 9, 10 (with revetment), 11 (before restoration), 12 (after restoration)

20. Богородица со Христос, апсида во црквата Св. Троица во село Подлес

век)³⁸, иконата на Богородица Елеуса од манастирот Аркадиос на Крит (1650);³⁹, иконата на Богородица Одигитрија од црквата Богородица Панагуда во Солун (17-18 век)⁴⁰, иконата на устоличената Богородица Брефократуса, дело на зографот Константин јеромонах од Музејот на средновековна уметност во Корча (1710)⁴¹, престолната икона на Богородица Одигитрија од манастирот на пророкот Илија во Захол кај Коринт (18 век)⁴²,

иконата на Богородица Брефократуса од црквата Свети Андреа од Фотиотида во Централна Грција (18 век)⁴³, како и на иконата на Богородица во Сами на островот Кефалонија (18 век)⁴⁴ и други.

Што се однесува до ѕидното сликарство, за овој реток епитет на Богородица, досега е познат само примерот на Богородица од апсидата во црк-

³⁹ Г. Пасарѐли, *Βυζαντινή Κρήτη*, Αθήνα 2005, 178, fig. 204.

⁴⁰ N. Kondakov, *Makedonija. Arheologičeskoe putešestvie*, Sankt Peterburg 1909, 137, fig. 80.

⁴¹ *Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας*, Exhibition Catalogue, Thessaloniki 14.03.2006 - 12.06.2006, 124-126, fig. 41 (E. Драκοπούλου).

⁴² A. Σέμογλου, Άγνωστο τρίπτυχο του ζωγράφου Αθα-

νασίου ιεροδιάκονου του Κρητός, *Από τη Μεταβυζαντινή Τέχνη στη Σύγχρονη 18ος -20ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1998, 352, fig. 9.

⁴³ *Εκκλησιαστικά κειμήλια της Φθιώτιδος*, Exhibition Catalogue, Λαμία 1998, fig. 21.

⁴⁴ Γ. Αντζουλάτου, Προβληματισμοί για την ιστορική εικόνα, Η μόνη ελπίς των απελπισμένων, στη Σάμη Κεφαλονιάς, *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Αργαστόλοι - Ληξούρι* 17 -21.05.1986, 57-65.

вата Св. Никола на монахињата Евпраксија во Костур (1485/6).⁴⁵

Како што може да се види од приложеното, употребата на овој редок епитет на Богородица „*Ἐλπὶς τῶν ἀπηλπισμένων*“, кој не е поврзан директно со ниеден нејзин иконографски тип, бил сликан во иконописот, но многу ретко и на ѕидното сликарство (досега само еден сочуван пример) што во нашиот пример укажува дека се работи за

посебна нарачка на ктиторот или пак истенчен духовен наратив на зографот. Бидејќи на територијата на РС Македонија немаме сочуван пример со употреба на овој Богородичен епитет, би можеле да заклучиме дека оваа зографска работилница произлегува од епирско-костурскиот круг, а според стилско-ликовните карактеристики на сликарство во Подлес, датира од втората половина на 17 век.

⁴⁵ Σ. Πελεκανίδης, *Καστορία*, Θεσσαλονίκη 1955, pl. 181; A. Trifonova, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/6) στην Καστορία*, Unpublished M.A. thesis at the Aristotle University of Thessaloniki, Θεσσαλονίκη 2005, fig. 5.

Darko NIKOLOVSKI

CONTRIBUTION TOWARD THE SACRAL HERITAGE FROM THE POST BYZANTINE PERIOD IN THE MUNICIPLITY OF GRADSKO

Summary

In the Municipality of Gradsko there are several Post-Byzantine churches with partially preserved fresco-decoration which testify of the continuous creative activities in the region along the Vardar river-flow: the Church of St. Nicolas in the village of *Ulanči*, the Church of the Ascension/Holy Savior in the village of *Nogaevci*, Holy Trinity in the village of *Ubogo*, Holy Trinity in the village of *Podles* and the Church of St. Athanasios in the village of *Svek-jani*. One common feature of the churches from the Post-Byzantine period in the Municipality of Gradsko is that these were renewed in the course of the 19th century, when due to the needs of the believers these small churches were visibly expanded, whether by the demolition of the west wall or with the addition of supplemental premises to the west. In the course of these construction activities (and regretfully as well as in those happening in modern times on behalf of the church boards) the architecture of the edifices has been deteriorated, while at the same time most part of the authentic fresco-decoration and icon painting in the churches also suffered. A sole reminder of the original opus/appearance of the churches was only the altar space in which, more or less, the authentic fresco-decoration and the building opus of the apse on the east façade from the Post-Byzantine period have been preserved. In the past period we have presented the Church of St. Nicolas in the village of *Ulanči* and its contents. On this occasion we will review the Post-Byzantine contents in the churches of the Ascension/Holy Savior in the village of *Noagevci*, Holy Trinity in the village of *Ubogo* and Holy Trinity in the village of *Podles*.

The *Church of the Holy Trinity in the village of Ubogo* is actually a small, one nave edifice, with a tall three-sided apse at the east and a porch on the west side. At present the roof of the church is fallen, while the porch in elevation has only a partial preservation of the north wall on which embedded rectangular cupboards are preserved.

From the original, colored layer, which dates from the 17th century, only the portion in the apse on the east side, is preserved. In the conch of the apse the bust representation of the Virgin with baby Christ in a medallion on her chest is depicted. The *Virgin* is painted with widely spread arms, of the type *Lady of the Sign*. In the first zone of the apse the composition of the *Officiating Church Fathers of the Christ Lamb of God* is painted. Four church fathers participate in the service, *St. Basil the Great* and *St. Gregorius*, while on the south side are *St. John Chrysostom* and a rare depiction of the Slavic educator *St. Cyril the Philosopher*.

In the *Church of the Ascension/Holy Savior in the village of Nogaevci*, the fresco-decoration is not preserved, but judging by the architecture and the fragments in the altar, which have been preserved in the documentation of the National Institution National Conservation Center – Skopje, these testify of the heritage from the Post-Byzantine period. Large number of icons from various periods have been deposited in the church (inventoried icons no. 8951-8991). The Post-Byzantine character of the church is testified by the icon works which were probably elements of the original iconostasis, the one before the renewal dated in the 19th century. From the authentic iconostasis at present the *Royal doors* have also been preserved (inventoried no. 8980), dating from the end of the 16th and the beginning of the 17th centuries, as well as the capital icon with the representation of Jesus Christ (inventoried no. 8982), dated in the second half of the 16th century.

The only preserved capital icon from the older iconostasis is the representation of *Jesus Christ*. The stylistic features of the artistic manner point that this fresco-painter was *close* to the atelier of Jovan Zograph from Gramosta and he probably was a member of the group of his followers from the second half of the 16th century. This is also suggested by the icono-

graphic type of Christ which holds an open codex, while his other hand, with which he blesses, is characteristically covered by the himation, a detail noted by Cigaridas in the works of Jovan Zograph from Gramosta. Cigaridas points to the works of Jovan Zograph of this iconographic type, such as the icon of Jesus Christ in the Byzantine Museum in Kastoria, as well as other three examples, from which two are in the Monastery of John Prodromos in the village of Slepče in Demir Hisar (1534/5), and one, originating from the Church of St. Nicolas in Demir Hisar (1542/3), from the collection of the Metropolis in Bitola, than Jesus Christ Soter (Red Christ) from the Church of St. John Kaneo (Gallery of icons in Ohrid) and the capital icon of Jesus Christ from the Monastery of Pološko.

In the Church of the *Holy Trinity* in the village of Podles, only the conch of the apse has preserved

parts of the original fresco-decoration from the 17th century, while the remaining space in the church has been entirely re-plastered in the course of some unprofessional renewal made on behalf of the church board. In the conch of the apse the Virgin with baby Christ in front of her is painted, seated on a massive and lavishly decorated wooden throne with a backrest on the upper side of which a row of small twisted columns has been placed. That which is especially interesting in this case is the written Greek alphabet epithet beside the head of the Virgin „*Ἐλπίς τῶν ἀπηλπισμένων*“ (*Hope of the Hopeless*).

Regarding the fresco-decoration examples, this rare epithet of the Virgin, is so far known only by the example of the Virgin in the apse of the Church of St. Nicolas of the Sister Eupraxia in Kastoria (1485/6).